

Nederlandstalige samenvatting

Integratie vergeleken

De overname van de woonlandcultuur en het behoud van de etnische cultuur onder Turkse immigranten en hun kinderen in Frankrijk, Duitsland en Nederland.

Introductie

De laatste jaren heeft er veel discussie plaatsgevonden over de integratie van immigranten en de rol die integratiebeleid daarbij speelt. Diverse landen, waaronder Nederland, zijn bezig hun integratiebeleid te overdenken en aan te passen met als doel de integratie van immigranten te stimuleren. Er bestaan meerdere Europese onderzoeksprojecten die het integratiebeleid in verschillende landen vergelijken. Sommige projecten, zoals de Migration and Integration Policy Index (MIPEX) gebruiken hierbij een lijst van 'best practices', die de basis zouden vormen voor een succesvol integratiebeleid. Tot op heden bestaat er echter weinig kennis over de mate waarin beleid invloed kan uitoefenen op integratie en welk beleid wat voor effect sorteert. Dit proefschrift tracht een bijdrage te leveren aan het maatschappelijke en wetenschappelijke debat door te kijken naar de samenhang tussen integratiebeleid enerzijds en sociaal-culturele integratie van immigranten anderzijds. Bij sociaal-culturele integratie gaat het om zaken als taalbeheersing en taalgebruik, identificatie, sociale contacten en religiositeit. Er bestaan al enkele studies naar de samenhang tussen integratiebeleid en politieke integratie en integratie op de arbeidsmarkt, maar onderzoek naar de effecten op sociaal-culturele integratie is tot op heden zeldzaam. Ik vergelijk de sociaal-culturele integratie van immigranten in drie Europese landen die de afgelopen decennia een verschillend soort integratiebeleid gevoerd hebben; Frankrijk, Duitsland en Nederland.

Internationaal vergelijkend onderzoek naar integratie wordt bemoeilijkt door verschillen in registratie van de migrantenpopulatie. Sommige landen verzamelen gegevens over de populatie buitenlanders, anderen over in het buitenland geborenen en weer anderen over etnische of raciale minderheden. Ook verschillen in herkomstlanden van de immigrantenpopulatie bemoeilijken internationale vergelijkingen. Door verschillen in koloniale geschiedenis en zwaartepunten bij de werving van gastarbeiders, loopt de samenstelling van de immigrantenpopulatie in Frankrijk, Duitsland en Nederland sterk uiteen. In een representatieve steekproef van de immigrantenbevolking zouden in Frankrijk relatief veel Algerijnen en in Duitsland relatief veel Turken aangetroffen worden. Uit eerder onderzoek is bekend dat nationaliteit, herkomstland en generatie van invloed zijn op sociaal-culturele integratie. Aangezien dit proefschrift zich richt op de effecten van integratiebeleid is het zaak om de invloed van andere verschillen tussen de landen te minimaliseren. Daarom zijn er voor dit onderzoek nieuwe data verzameld, die in alle drie de landen dezelfde definitie gebruiken. De doelgroep bestaat uit Turkse immigranten

(ongeacht hun nationaliteit) en hun volwassen kinderen. Turkse immigranten vormen de grootste immigrantengroep in Europa. Meer dan 70% van de Turkse immigranten en hun kinderen wonen in Frankrijk, Duitsland en Nederland. Turkije is door geen van deze landen gekoloniseerd dus de internationale vergelijking wordt niet verstoord doordat de immigranten in een van de landen een taalvoordeel hadden. In alle drie de onderzoekslanden is de grootschalige Turkse immigratie begonnen in de jaren 1960 met de werving van gastarbeiders. De toelatingseisen voor gastarbeiders vertoonden geen noemenswaardige verschillen. Na de wervingstop in het midden van de jaren 1970 heeft de immigratie van Turken zich in de drie landen anders ontwikkeld. Frankrijk en Nederland kenden een relatief soepel gezinsherenigingsbeleid wat tot een hoog aandeel aan huwelijksmigranten heeft geleid. Duitsland had een relatief open asielbeleid, waardoor er meer Turkse vluchtelingen naar Duitsland zijn gekomen dan naar de twee andere landen. Omdat verschillen in type immigratie van invloed kunnen zijn op sociaal-culturele integratie, is de doelgroep van dit onderzoek beperkt tot Turkse immigranten die tot en met 1975 geïmmigreerd zijn en hun kinderen, die dan wel in het woonland geboren zijn (de tweede generatie), dan wel in Turkije geboren zijn maar voor hun 18^e levensjaar naar het woonland gekomen zijn (de 1.5 generatie). Huwelijksmigranten, vluchtelingen en andere migranten die na 1975 als volwassene zijn geïmmigreerd zijn van het onderzoek uitgesloten. Het is bekend dat de migratie van gastarbeiders in hoge mate langs regionale patronen verliep. De Turkse regio's vertonen onderling grote verschillen in modernisering, welvaart, religiositeit en etnische samenstelling, hetgeen weer van invloed kan zijn op de sociaal-culturele integratie. Daarom is de doelgroep beperkt tot immigranten uit twee Turkse regio's; Zuidcentraal Anatolië en Oostcentraal Anatolië. Zuidcentraal Anatolië, met als kernregio's Konya en Karaman is een hoofdzakelijk etnisch Turkse en religieus Soennitische regio. Oostcentraal Anatolië, met als kernregio Sivas, bevat etnische minderheden zoals Koerden en Zaza. Daarnaast kent deze regio een groot aandeel Alevieten. Het Alevitisme is een humanistische stroming binnen de islam. Naar schatting 25% van de Turkse bevolking is Aleviet. Veel Soennitische moslims vinden Alevieten geen 'echte' moslims omdat ze meestal geen hoofddoek dragen, niet in de moskee bidden en geen ramadan kennen.

Met bijna 1,5 miljoen in Turkije geboren inwoners, heeft Duitsland de grootste groep Turkse immigranten. Ze maken 1,78% van de totale Duitse bevolking uit. In Nederland gaat het met een kleine 200.000 mensen om 1,20% van de bevolking en in Frankrijk met 222.000 Turkse immigranten om slechts 0,36% van de bevolking. Het is mogelijk dat de relatieve omvang van de Turkse bevolking van invloed is op sociaal-culturele integratie. Voor iemand die in een gebied met weinig Turken woont, is het bijvoorbeeld moeilijker om Turkse vrienden te krijgen dan voor iemand in een gebied met veel Turken. De invloed van de relatieve omvang van de Turkse gemeenschap zal vooral op het regionale en niet op het nationale niveau plaatsvinden. In alle multivariate analyses in dit proefschrift is daarom gecontroleerd voor de relatieve omvang van de Turkse

immigrantenbevolking in de woonplaats van de respondent. De hieronder gepresenteerde verschillen tussen de landen zijn dus niet veroorzaakt door verschillen in de omvang van de Turkse bevolking.

In een internationaal vergelijkend onderzoek is het niet alleen van belang dat de onderzoekspopulatie te vergelijken is, maar ook dat de respondenten via vergelijkbare of bij voorkeur dezelfde steekproefmethoden geworven zijn. Elke steekproefmethode kan tot een bepaald soort vertekening leiden. Door in alle drie de onderzoekslanden met dezelfde steekproefmethoden te werken, wordt de kans beperkt dat de gevonden internationale verschillen niet door verschillen in beleid maar door verschillen in steekproeftrekking komen. Er is gebruik gemaakt van een combinatie van drie steekproefmethoden. Het grootste deel van de respondenten is geworven via een steekproef uit online telefoonboeken op basis van stammen van veelvoorkomende Turkse achternamen. Daarnaast is een deel van de respondenten uit Sivas en Karaman geworven toen zij in de zomer van 2005 in hun herkomstregio op vakantie waren. Tenslotte is er gebruik gemaakt van een crossgenerationele en crossnationale sneeuwbal, waarbij respondenten gevraagd is naar de telefoonnummers van hun kinderen, ouders of in een van de twee andere onderzoekslanden wonende familie en dorpsgenoten. Van november 2005 tot juni 2006 zijn telefonische enquêtes afgenomen met in totaal 1.000 mensen; 432 in Frankrijk, 295 in Duitsland en 273 in Nederland. Alle enquêtes zijn door tweetalige enquêteurs afgenomen. De enquête was zowel in het Nederlands, Frans en Duits als in het Turks beschikbaar. In 2007 zijn aanvullende diepte-interviews afgenomen; 28 in Frankrijk, 29 in Duitsland en 29 in Nederland. De meeste respondenten van de diepte-interviews zijn geworven via de telefonische enquête. Een minderheid is later via de sneeuwbalmethode gerekruteerd.

Theoretisch kader

In dit proefschrift wordt sociaal-culturele integratie als tweedimensionaal concept beschouwd, dat bestaat uit enerzijds de mate van overname van de woonlandcultuur en anderzijds de mate van het behoud van de etnische cultuur. Deze twee dimensies worden als onafhankelijk gezien. Elk van beide dimensies is aan de hand van vier indicatoren gemeten. De mate van overname van de woonlandcultuur is gemeten als de identificatie met het woonland, het beheersen van de woonlandtaal, het gebruik van de woonlandtaal en sociale contacten met autochtonen. Het behoud van de etnische cultuur is gemeten als identificatie met Turken, beheersing van de Turkse taal, identificatie met moslims en de inachtneming van islamitische religieuze voorschriften (te weten halal eten, meedoen met de ramadan, moskeebezoek en hoofddoek dragen). Identificatie met islam en de inachtneming van islamitische religieuze voorschriften wordt als onderdeel van cultuurbehoud gemeten omdat de Islam de dominante religie in Turkije is, maar niet in Frankrijk, Duitsland of Nederland. De opname van religie in de lijst met aspecten van cultuurbehoud betekent geenszins dat is aangenomen dat religie de integratie in de weg staat. Aangezien het om twee theoretisch onafhankelijke dimensies gaat is het goed

mogelijk dat iemand zowel een belijdend moslim is, als dat zij/hij de cultuur van het woonland heeft overgenomen.

Frankrijk, Duitsland en Nederland zijn voorbeelden van drie verschillende soorten integratiebeleidstypen. Het Franse beleid is 'universalistisch'. Dat betekent dat migranten in Frankrijk relatief goede toegang tot dezelfde rechten als autochtone Fransen hebben, maar dat er weinig beleid is dat het uitoefenen van de eigen cultuur en religie mogelijk maakt, laat staan stimuleert. Het Duitse beleid is meer 'assimilationistisch', het geeft migranten relatief beperkte toegang tot gelijke rechten en biedt ook weinig ruimte voor migrantenculturen. Het Nederlandse beleid, tenslotte, lijkt het meest op een 'multicultureel' beleid. Het biedt zowel goede toegang tot gelijke rechten als ruimte voor het behoud van de eigen cultuur. Er is de afgelopen jaren veel kritiek geweest op studies die beweren dat het integratiebeleid van een land gezien kan worden als behorend tot een bepaald beleidstype. Critici beweren dat het beleid in verschillende landen naar elkaar toe is gegroeid en dat de grote veranderingen in beleid binnen landen laten zien dat er niet een consistente ideologie achter zit. In **hoofdstuk 2** wordt aangetoond dat, ondanks veranderingen door de jaren, alle drie de landen consistent een ander type beleid hebben gevoerd. Het Duitse beleid geeft sinds de veranderingen in de nationaliteitswetgeving in de jaren 1990 en in 2000 immigranten en hun kinderen een makkelijkere toegang tot het staatsburgerschap, maar hanteert nog steeds de hoogste minimum verblijfsduur (8 jaar in vergelijking tot 5 in Nederland en Frankrijk). Ook is Duitsland het strengst in het toelaten van de dubbele nationaliteit. De antidiscriminatie wetgeving biedt in Duitsland minder bescherming dan de wetgeving in Frankrijk en Nederland. Daarnaast kunnen immigranten en hun in Duitsland geboren kinderen relatief makkelijk uitgezet worden. Hoewel regelmatig wordt beweerd dat Nederland afscheid heeft genomen van het multiculturalisme, biedt het Nederlandse beleid nog steeds relatief veel ruimte aan de cultuur en religie van immigranten. De omslag in het Nederlandse integratiebeleid heeft vooral in het discours en nauwelijks in beleid plaatsgevonden. Het onderwijs aan migrantenkinderen in de taal en cultuur van de ouders is pas in 2006 afgeschaft en Nederland kent nog steeds een nationaal inspraakorgaan voor migrantenorganisaties (het Landelijk Overleg Minderheden) en subsidies voor scholen en publieke omroepen van religieuze minderheden. Het Franse beleid is de afgelopen 30 jaar het meest stabiel gebleven. Het Franse staatsburgerschap wordt als de integratiemotor gezien. Frankrijk biedt echter weinig ruimte aan publieke uitingen van specifieke identiteiten. Als enige van de drie landen heeft het de hoofddoek voor scholieren verboden.

Er bestaan verschillende theorieën over de mogelijke effecten van beleid op de aanname van de woonlandcultuur en het behoud van de etnische cultuur. In dit proefschrift zijn vijf verschillende hypothesen getest. Ten eerste de hypothese dat ruimte voor behoud van cultuur ook tot een hogere mate van cultuurbehoud leidt. Landen die op basis van groepskenmerken zoals taal of religie toegang tot middelen bieden, maken het aantrekkelijker voor migranten om hun cultuur te behouden omdat er wat mee te 'verdienen' valt. Daarnaast zijn er in landen die minder eisen stellen aan de assimilatie van

immigranten, minder kosten met cultuurbehoud verbonden. Over het effect van ruimte voor cultuurbehoud op de mate van aanname van de woonlandcultuur bestaan tegenstrijdige hypothesen. Sommigen beweren dat ruimte voor culturele eigenheid een positief effect op de aanname van de woonlandcultuur heeft, omdat immigranten zich meer thuis voelen als ze niet gedwongen worden om een deel van zichzelf op te geven. Anderen menen dat ruimte voor cultuurbehoud de prikkel voor overname van de woonlandcultuur wegneemt en daarom een negatief effect heeft. Op basis van de sociale identiteitstheorie wordt voorspeld dat beleid dat migranten een hoge mate van gelijke rechten geeft een positief effect heeft op overname van de woonlandcultuur. Door de gelijke rechten voelen immigranten zich als lid van de ontvangende samenleving geaccepteerd waardoor ze ook meer geneigd zullen zijn om de cultuur over te nemen. Een gebrek aan gelijke rechten kan daarentegen tot een reactieve etniciteit leiden. De veronderstelling is dat de afwezigheid van gelijke rechten er voor zorgt dat immigranten zich terug trekken in de eigen etnische groep.

Resultaten

In **hoofdstuk 3** worden aan de hand van de enquête data alle vijf de bovengenoemde hypothesen getest. De resultaten van de multivariate analyses laten significante cross-nationale verschillen zien voor 6 van de 8 onderzochte maten van cultuurbehoud en aanname van de woonlandcultuur. Turkse immigranten en hun kinderen in alle drie de onderzoekslanden identificeren zich in hoge mate met Turken. Er zijn geen significante verschillen tussen de landen. Ook de beheersing van de Turkse taal is in alle landen even hoog. Wel identificeren Turkse immigranten en hun kinderen in Nederland zich meer met moslims dan Turken in Duitsland. Frankrijk neemt een middenpositie in. Ook laten de analyses zien dat islamitisch religieuze voorschriften in zowel Nederland als Frankrijk vaker in acht worden genomen dan in Duitsland. Er is beperkt bewijs voor de hypothese dat beleid dat behoud van de immigrantencultuur en religie mogelijk maakt ook tot een hogere mate van cultuurbehoud leidt. Voor de stelling dat een beperkte toegang tot gelijke rechten er toe leidt dat immigranten zich in hun eigen groep terugtrekken is geen steun gevonden. Ondanks beperktere toegang tot gelijke rechten scoort Duitsland op geen van de vier maten van cultuurbehoud hoger en op religiositeit zelfs lager dan de twee andere landen. Hoger opgeleiden en de jongere generaties vertonen over het algemeen een lagere mate van cultuurbehoud. Alevieten identificeren zich minder met Turken en zijn ook minder religieus dan Soennieten. De analyses van maten van de aanname van de woonlandcultuur laten meer verschillen tussen de onderzoekslanden zien dan die van het behoud van de etnische cultuur. In Frankrijk en Nederland is de identificatie met het woonland significant hoger dan in Duitsland. De beheersing van de taal van het woonland is echter in Frankrijk groter dan in Nederland, met een middenpositie voor Duitsland. In Frankrijk is niet alleen de beheersing van de taal van het woonland is hoger, deze taal wordt ook vaker gebruikt in gesprekken met partner, kinderen en vrienden dan in Nederland en Duitsland. Tenslotte hebben Turkse immigranten en hun kinderen in Frankrijk ook vaker sociale contacten

buitenshuis met autochtonen dan in Duitsland en Nederland. Deze resultaten bieden geen steun voor de hypothese dat ruimte voor cultuurbehoud, zoals in Nederland, leidt tot een hogere mate van aanname van de woonlandcultuur. De tegenovergestelde hypothese vindt meer steun; de identificatie met het woonland is in Nederland weliswaar even hoog als in Frankrijk, maar op de andere drie maten scoort Nederland lager. De verschillen tussen Frankrijk en Duitsland ondersteunen de stelling dat een grotere mate van individuele gelijkheid een positief effect op de aanname van de woonlandcultuur heeft. Generatie, opleiding en het hebben van een baan hangen over het algemeen positief samen met de vier maten van aanname van de woonlandcultuur.

In **hoofdstuk 4** wordt aan de hand van de data uit zowel de enquêtes als uit de diepte-interviews gekeken naar de identificatie met Turken en met het woonland onder de kinderen van Turkse immigranten. De analyses in dit hoofdstuk laten zien dat de lagere identificatie met het woonland in Duitsland vergeleken met Frankrijk en Nederland deels verklaard kan worden door de lagere mate van ervaren acceptatie. Dit ondersteunt de hypothese dat de lagere mate van gelijke rechten in Duitsland er toe leidt dat immigranten zich ook minder geaccepteerd voelen. Niettemin voelen ook in Frankrijk en Nederland de kinderen van Turkse immigranten zich niet volledig als Frans of Nederlands geaccepteerd. Dit verklaart deels waarom de identificatie met Turken over het algemeen hoger is dan de identificatie met het woonland. Een andere factor is echter de sterke etnische identiteit en de wens tot cultuurbehoud die via een proces van zelfuitsluiting ook aan de relatief lage identificatie met het woonland bijdraagt. Dit betekent niet dat de kinderen van Turkse immigranten zich niet met hun woonland verbonden voelen. Deze band bestaat weldegelijk, maar meer op het niveau van de woonplaats dan van het woonland.

De hoofdstukken 5 en 6 richten zich op de effecten van naturalisatieregels. Duitsland heeft de afgelopen jaren de hoogste drempels voor naturalisatie opgeworpen. De minimale woonduur is in 2000 van 10 naar 8 jaar verlaagd. Tot aan 2000 stond in de Duitse naturalisatierichtlijn dat Duitsland geen immigratieland is en naturalisatie alleen dan mogelijk is, als de Duitse samenleving erbij gebaat is. Immigrantten moesten aantonen dat ze geïntegreerd waren in de Duitse samenleving. Lidmaatschap van een etnische organisatie werd als gebrek aan integratie gezien. De dubbele nationaliteit is alleen bij hoge uitzondering toegestaan. Tot 1991 bestond er geen versimpelde naturalisatieprocedure voor de kinderen van immigranten. Deze strenge regelgeving zorgde ervoor dat in Duitsland de naturalisatiecijfers tot in de jaren 1990 laag waren. Nederland streefde er daarentegen wel naar dat immigranten zich zouden naturaliseren. Dit zou namelijk hun rechtspositie verbeteren. Naturalisatie is mogelijk na een verblijfsduur van 5 jaar. Tot 2003 werden er beperkte integratie eisen gesteld. Meestal bestond de integratietest uit weinig meer dan een paar eenvoudige mondelinge vragen. Tussen 1992-1997 was de dubbele nationaliteit toegestaan. Hier is veelvuldig gebruik van gemaakt. Sinds 1997 is de plicht om de oude nationaliteit op te geven weer van kracht, maar er bestaan vele uitzonderingen. Kinderen van immigranten hebben een vereenvoudigde toegang tot staatsburgerschap; zij hebben een

optierecht. Door de soepele naturalisatiecriteria ligt het naturalisatiecijfer in Nederland boven het Europese gemiddelde. Frankrijk heeft een open naturalisatiebeleid voor de in Frankrijk geboren kinderen van immigranten. Zij worden bij meerderjarigheid automatisch Frans. Als enige van de drie landen in dit onderzoek, staat Frankrijk alle naturaliseerden toe om hun oude nationaliteit te behouden. Wel stelt Frankrijk vanouds integratie eisen zoals kennis van de taal maar ook van de Franse cultuur. Deze worden op een hoger niveau getoetst dan lange tijd in Nederland het geval was.

In **hoofdstuk 5** wordt aan de hand van de gegevens uit de enquête getoetst of soepele naturalisatiecriteria tot een hogere mate van aanname van de woonlandcultuur zorgen. In dit hoofdstuk wordt alleen naar de in Turkije geboren en gekeken. Door het Franse en Nederlandse naturalisatiebeleid hebben bijna alle in Frankrijk en Nederland geboren kinderen van Turkse immigranten de nationaliteit van hun woonland. Er is dus te weinig variatie om te analyseren. Allereerst wordt gekeken of er een samenhang is tussen nationaliteit en de mate van aanname van de woonlandcultuur. Voor de Nederlandse respondenten werden geen verschillen gevonden tussen mensen met en mensen zonder de Nederlandse nationaliteit. In Frankrijk en Duitsland identificeren genaturaliseerde Turkse immigranten zich meer met hun woonland en spreken ze beter en vaker de taal van hun woonland dan niet-genaturaliseerde Turkse immigranten. In geen van de drie landen werd een verband gevonden tussen naturalisatie en sociale contacten met autochtonen. Er blijkt dus alleen in de twee landen die een zekere mate van integratie vereisen een samenhang tussen naturalisatie en de mate van aanname van de woonlandcultuur. Net als in hoofdstuk 3 blijkt dat over het algemeen de mate van aanname van de woonlandcultuur het hoogste is in Frankrijk. De resultaten van dit hoofdstuk bieden wederom geen steun voor de stelling dat accommodatie van immigrantenculturen – in dit geval in de vorm van lage integratie eisen bij naturalisatie – een positief effect heeft op aanname van de woonlandcultuur. De Franse resultaten laat zien dat het toestaan van de dubbele nationaliteit de aanname van de woonlandcultuur niet in de weg staat.

In **hoofdstuk 6** wordt aan de hand van gegevens uit de diepte-interviews nader bekeken welke motieven Turkse immigranten en hun kinderen hebben om wel of niet de nationaliteit van hun woonland aan te nemen. Over het algemeen zien de respondenten weinig voordelen in naturalisatie, desalniettemin spelen instrumentele redenen de hoofdrol bij de beslissing om te naturaliseren. Hierbij gaat het meestal niet om het verkrijgen van stemrecht maar eerder om makkelijker te kunnen reizen. De hoge naturalisatiecijfers in Nederland worden vooral veroorzaakt door de lage kosten die met naturalisatie verbonden zijn. In Frankrijk en Duitsland geven respondenten relatief vaak ook emotionele redenen om te naturaliseren. Dit is een reflectie van de grotere nadruk op de relatie tussen nationaliteit en identiteit in deze twee landen. In Duitsland hebben echter veel respondenten het gevoel dat ze ook met een Duits paspoort nooit als Duitser geaccepteerd zullen worden. De mogelijkheid tot het behouden van de Turkse nationaliteit speelt een ambigue rol in beslissingen tot naturalisatie. Voor mensen in Duitsland is het geen drempel, maar een deel

van de respondenten in Nederland en Frankrijk geeft aan dat wanneer zij tot een keuze zouden worden gedwongen zij voor het Turkse paspoort zouden kiezen.

Conclusies

Het is moeilijk om op basis van een vergelijking van drie landen harde conclusies te trekken over de effecten van integratiebeleid op sociaal-culturele integratie. Het is immers mogelijk dat andere verschillen tussen de landen een effect hebben gehad op sociaal-culturele integratie. In **hoofdstuk 7** bespreek ik daarom een aantal alternatieve verklaringen zoals verschillen in segregatie, culturele afstand, selectieve remigratie en de omslag in het Nederlandse integratiedebat. Geen van deze verklaringen sluit beter aan op de uitkomsten van dit onderzoek dan de hypothesen over de effecten van beleid.

Op basis van dit onderzoek kunnen een aantal voorlopig beleidsaanbevelingen gedaan worden. Beleid dat immigranten en hun kinderen een hoge mate van gelijke rechten geeft – dat wil zeggen toegang tot staatsburgerschap en goede bescherming tegen discriminatie –, heeft een positief effect op de mate van aanname van de woonlandcultuur. Het valt daarom te verwachten dat het vereenvoudigen van de toegang tot staatsburgerschap in Duitsland op de lange termijn tot een hogere mate van aanname van de woonlandcultuur zal leiden. Beleid dat immigranten relatief veel ruimte biedt voor het behoud van hun eigen cultuur heeft eerder een negatief dan een positief effect op aanname van de woonlandcultuur. De enige uitzondering hierop is identificatie met het woonland. Mogelijk is dit doordat multicultureel beleid een dunnere nationale identiteit weerspiegelt; dat maakt het voor immigranten mogelijk om zich met het woonland te identificeren zonder dat zij de taal goed beheersen of veel sociale contacten met autochtonen hebben. De afnemende mate overheidssteun voor het behoud van de etnische cultuur in Nederland, kan een positief effect op de aanname van de woonlandcultuur hebben. Voorwaarde daarvoor is wel dat de hoge mate van gelijke rechten overeind blijft, omdat anders gevoelens van uitsluiting aanname van de woonlandcultuur in de weg zullen staan.

De resultaten van de hoofdstukken 5 en 6 suggereren dat lage naturalisatiekosten en open en transparante naturalisatieprocedures een positief effect op naturalisatiecijfers zullen hebben. Het stellen van integratie eisen bij naturalisatie heeft een positief effect op aanname van de woonlandcultuur. Van het opschroeven van de integratie eisen moeten echter geen wonderen verwacht worden, omdat de woonlandnationaliteit niet erg begeerd is. Hoge drempels zullen ertoe leiden dat minder mensen zich laten naturaliseren, hetgeen in een liberale democratie met hoge aantallen immigranten uiteindelijk tot problemen leidt, omdat grote delen van de bevolking dan niet kunnen stemmen.

Hoewel dit onderzoek heeft laten zien dat er een relatie bestaat tussen integratiebeleid en sociaal-culturele integratie is het van belang om te realiseren dat de effecten van beleid bescheiden zijn. Dit komt deels doordat het beleid niet altijd volledig door de bevolking gesteund wordt. Het beleid in Frankrijk en Nederland biedt immigranten

weliswaar een hogere mate van inclusie, maar, zoals in hoofdstuk 4 te lezen is, ook in deze landen hebben immigranten in hun dagelijks leven met processen van uitsluiting te maken.

In dit onderzoek is alleen naar Turkse immigranten en hun kinderen gekeken. Hoewel de focus op een specifieke groep de kracht van het onderzoeksontwerp is, is het van belang dit onderzoek met andere groepen te herhalen. Mogelijk worden er bij immigrantengroepen met een minder sterk ontwikkeld nationaal bewustzijn grotere effecten van beleid op de mate van behoud van de etnische cultuur gevonden. Dit onderzoek heeft alleen gekeken naar de relatie tussen beleid en sociaal-culturele integratie. In welke mate de resultaten van dit onderzoek ook opgaan in andere domeinen zoals integratie in het onderwijs en de arbeidsmarkt is stof voor nader onderzoek.